

Prof. dr. Husnija Kamberović
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevu
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy
kamberovichusnija@gmail.com

Primljeno / Received: 19. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 26. 12. 2024.

BOSANSKI MUSLIMANI (BOŠNJACI) IZMEĐU ČEKIĆA I NAKOVNJA¹

BOSNIAN MUSLIMS (BOSNIAKS) BETWEEN THE HAMMER AND THE ANVIL²

Posljednjih decenija pojavljuje se sve više novih istraživanja o Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini, bilo da je riječ o domaćim historičarima (Ivica Šarac, Safet Bandžović, Sanja Petrović-Gladanac), ili o inozemnim koji se bave bosanskohercegovačkom historijom (Xavier Bougarel, Marko Attila Hoare, Emily Greble, Tomislav Dulić, ...). Adnan Jahić je, također, u fokus svog naučnog interesa stavio Drugi svjetski rat, prije svega položaj i ulogu bosanskohercegovačkih muslimana u tom razdoblju, o čemu je ranije objavio niz priloga, a sada to zaokružuje ovom knjigom.

Na početku knjige, dajući pregled historiografije o temi kojom će se baviti, Jahić ističe kako ima namjeru korigirati stavove iz dosadašnje literature i time nagovještava ozbiljnu raspravu. Na taj način kao da već definiše svoju osnovnu tezu: doprinos muslimana pobjedi NOP nije bio veliki, pogotovo imajući u vidu činjenicu da su oni duže od pola rata (sve do druge polovice 1943.) pokazivali marginalan interes za partizane. Ako je tako – koji su pokreti bili u fokusu muslimanskih interesa?

Jahić polazi od teze kako je muslimanske elita bila podijeljena, što je manje-više bio i stav dosadašnje literature, ali on sada u tu podjelu nastoji unijeti više slojeva te tim slojevima daje određeni značaj, možda i veći nego su stvarno imali. On tvrdi da je jedan dio muslimana, poput Hakije Hadžića i Adem-age Mešića, zbog svoje nacionalne orijentacije, još pred rat održavao veze sa Pavelićem, čije su letke širili po BiH, te činili dio „neformalne prevratničke

¹ Tekst je prikaz knjige Adnana Jahića *Između čekića i nakovnja. Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023., 707 str., ISBN: 978-953-7922-24-5

² Text is a book review by Adnan Jahić, *Between the Hammer and the Anvil. Bosnian Muslims (Bosniaks) during WWII (1941-1945)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023., 707 str., ISBN: 978-953-7922-24-5

grupe koja je pomogla okupaciju i razbijanje Jugoslavije i uspostavu hrvatske države“ (str. 20). Vjerovali su da mogu učiniti da BiH dobije status ravnopravne pokrajine u NDH, o čemu je Mešić razgovarao sa Pavelićem već u maju 1941, tražeći da muslimani dobiju vjersko-prosvjetnu autonomiju i reviziju agrarne reforme, ali „velika većina njihovih (Mešićevih i Hadžićevih, op.HK) sunarodnjaka nije podržavala njihova nacionalno-politička stremljenja“ (23). Zato je Jahićeva teza da muslimani, uprkos akcijama pojedinih intelektualaca, nisu prihvatili ni srpsku ni hrvatsku nacionalnu ideju, ali su težili autonomiji Bosne i Hercegovine. Nakon stvaranja Banovine Hrvatske (1939) više od 80% muslimana je ostalo iz te tvorevine i trebali su ostati u „srpskoj jedinici“, zbog čega su „pravaški nastrojeni muslimani“ počeli podržavati ustaški pokret i priželjivati raspad Jugoslavije.

Tu dolazi i do pitanja podrške muslimana stvaranju NDH. Priznaje da je dio političke i kulturne elite, koji je podržao stvaranje NDH, tvrdio da je ta muslimanska podrška proizašla iz njihove „privrženosti redu i radu“, dok su ustaše tvrdile da je muslimanska podrška NDH rezultat „mržnje prema pravoslavlju“. Jahić, pak, zaključuje kako nema pouzdanih izvora o ponašanju većine muslimana, pa su i te tvrdnje o njihovoj „masovnoj“ podršci NDH nepouzdanе, pogotovo što se u izvorima NDH vrlo brzo pojavljuju optužbe na muslimane među kojima ima „puno srpskih i jugoslavenskih nacionalista“. Jahićev stav je da su muslimani „generalno, pozitivno doživjeli pojavu nove države“ vjerujući da će ona donijeti bolji život od prethodne, a oni su samo htjeli biti „svoji na svome“, tvrdi Jahić (str. 45-46).

No, događanja u Drugom svjetskom ratu će otvoriti prostor za propagandu i širenje raznih narativa o stavovima muslimana. Jahić polazi od analize percepcije muslimana i Bosne i Hercegovine u ustaškoj viziji te ukazuje na propagandni narativ o hrvatstvu BiH i hrvatskom porijeklu muslimana. Ovaj narativ je praćen naglašavanjem antisrpskog stava muslimana, a cilj je bio legitimirati postojeći ustaški pravac prema Srbima. „Napori na sistematskoj dehumanizaciji srpskog naroda nesumnjivo su bili u funkciji desenzibilizaciji muslimanskog i katoličkog stanovništva prema planiranim aktima masovne represije i zločina“ prema Srbima, koje su nazivali nekadašnjim „vodonošama, hamalima i kmetovima osmanlijske vojske“ (str. 64), a ustaška propaganda je gradila i narativ o antisemitizmu muslimana podsjećajući na antisemitske pamflete muslimanskih akademičara iz Zagreba koji su Jevreje optuživali kao „krvopije, koji uništavaju muslimanske radnike“ (str. 70). Ipak, Jahićeva je teza da muslimani (Bošnjaci) „općenito nisu prihvatili ideologiju rasne i nacionalne segregacije u NDH“ i navodi primjere kada su muslimani štitili Jevreje i Bijeje Cigane. Bilo je muslimana koji su podržavali NDH, tvrdi Jahić, ali to su činili prostor zbog toga što je u pitanju „nova vlast, kojoj se jednostavno valjalo podložiti“, a oni koji su ušli u strukture vlasti NDH

smatrali su se hrvatskim nacionalistima i to su učinili iz ideoloških razloga. Jahić zastupa i tezu da je Uzeir-aga Hadžihasanović, sarajevski utjecajni trgovac i političar, nagovorio Džafera Kulenovića da uđe u Vladu NDH s ciljem da pokuša zaustaviti ustaške zločine u Bosni i Hercegovini (str. 89). Ovu je tezu teško argumentirano braniti, ali ju je važno imati na umu kako bi se razumjela Jahićeva osnovna ideja u ovoj knjizi. Podrška ovih muslimana je poslužila kao opravdanje ustaškoj propagandi da promovira narativ o „masovnoj podršci muslimana NDH“. Jahić njih, ipak, smatra manjinom, poput *Gajretovaca* koji su između dva svjetska rata podržavali srpsku politiku u BiH (str. 81).

Osim ove političke orijentacije, Jahić se bavi i vojnom pripadnošću muslimana. Polazi od teze kako u početku među partizanima „nema istaknutih muslimana, osim one studentske omladine, inteligencije i radnika ljevičara od ranije“ (str. 92-93). Iza ove tvrdnje, koja sama po sebi nije sporna, jer su predratni „istaknuti muslimani“ pripadali krugu građanskih politika koje su ili bile pasivne ili podržale NDH, ali pri tome treba imati u vidu da su neki od ovih pripadnika „studentske omladine, inteligencije i radnika ljevičara od ranije“ igrali važnu ulogu u nastajanju partizanskog pokreta (Avdo Humo, Pašaga Mandžić, Osman Karabegović i drugi) mada su u partizanskim jedinicama, u kojima su dominirali pravoslavni seljaci, faktički prikivali svoj identitet. Ali, svi su oni bili važan dio u priprema i dizanju ustanka u Hercegovini, sjeveroistočnoj Bosni, Bosanskoj krajini i teško je zanemariti ili minimizirati njihovu ulogu.

Ali, ključni doprinos ove knjige je u Jahićevom detaljnom istraživanju lokalnih događaja i sudjelovanju pojedinih muslimana u zločinima. Jahić pri tome uočava razlike između pojedinih lokalnih zajednica. U Vlasenici su, na primjer, iza nasilja i pljačkanja nad Srbima stajali predstavnici muslimanske elite predvođenih braćom Kadić, dok su u Srebrenici to činili pripadnici „lokalnog muslimanskog ološa“ protivno stavovima muslimanske lokalne elite (str. 110). Jahić pokazuje i sudjelovanje pojedinih muslimana u zločinima nad Srbima u Bosanskoj krajini (hodža Bećir Borić i Alija Omanović, koji su činili zločine nad Srbima u Cazinu), te istočnoj Hercegovini (Gacko, Ljubinje), ali i istočnoj Bosni (Višegrad, na primjer). U objašnjenju ovih zločina Jahić se pridružuje onima koji su već ranije motive za muslimanske zločine nad Srbima tražili u muslimanskoj marginalizaciji u razdoblju između dva svjetska rata: „Opterećeni mržnjom prema Srbima, zbog progona i mučenja od strane bivše jugoslovenske policije, špekulanti (...) besposličari i ljudi koji ne vole raditi, a vole dobro živjeti, imali su jedini cilj u činjenju izgrede, osvete i pljački“ (130). Tu spremnosti pojedinih muslimana da čine zločine nad Srbima, posebno u istočnoj Hercegovini, generirao je i „dolazak u ovu regiju mladih hrvatskih nacionalista destruktivnih namjera koji su imali

ključnu ulogu u organizaciju ustaškog pokreta i njegovih nasilničkih akcija protiv srpskog stanovništva Hercegovine“ (str. 132), pa su „mnogi istaknuti muslimani“, nakon pokretanja ustanka i zločina koji su sada činili ustanici, „počeli širiti stav da su nered i krvoprolića u Bosni donijele ustaše iz Hrvatske“ koji su pripremili „malj iznad glave“, dok je „lokalna muslimanska fukara“ koja je činila zločina postala „čekić za izvršenje zločina“ (str. 138)

Druga dimenzija o muslimana odnosi se na njihova stradanja. Jahić pokazuje njihova stradanja u istočnoj Hercegovini, gdje su ustanička zlodjela „daleko manja“ u odnosu na ustaške zločine počinjene nad Srbima ranije (str. 143), te u Bosanskoj krajini i istočnoj Bosni. Jahić, ipak, izdvaja prostor istočne Bosne, gdje kaže da nije bilo masovnog stradanja srpskog naroda u prvim danima NDH. To je i ranije prilično detaljno objasnio Tomislav Dulić objašnjavajući kako su Srbi iz istočne Bosne, koja je smatrana nekom vrstom vojne krajine, u početku rata jednostavno deportirani u logore, te tek od avgusta 1941. dolazi do masovnih zločina. Jahić se naslanja na tu tezu kako bi usvrديو da se masovni pokolji koje četnici provode nad muslimanima u istočnoj Bosni „ne mogu smatrati odmazdom za zločine ustaša muslimana nad srpskim življem“, već prevashodno kao rezultat četničke namjere da se s tih prostora uklone „mrski Turci“ (str. 254) i etnički očisti prostor u Podrinju za stvaranje zamišljene Velike Srbije. Tako su muslimani sada postali žrtve. Jahić to prati kroz analizu odnosa ustaničkih skupina i pokazuje da su stradanja bila veća tamo gdje je uticaj komunista bio manji. Njegov zaključak u vezi sa stradanjem muslimana je: „Za zločine ustaškog režima valjalo je platiti cijenu“ (str. 164), te su sada vodeći muslimani „zbog neizvjesnosti i straha“ odlučili nizom rezolucija u jesen 1941. godine upozoriti vlasti na stanje u NDH.

Jahić u interpretaciji rezolucija polazi od jednog intervjua koji je dao Muhamed Pilav, a koji je tvrdio da je u Vladu NDH ušao bez konsultacija sa rukovodstvom stranke, te se time „odvojio od muslimanskog naroda, čiji je stav prema ustaškoj politici jasno došao do izražaja nizom rezolucija 1941.“ (str.169) Ovdje se čini da Jahić upada u izvjesnu kontradikciju (jer je ranije tvrdio kako je Kulenović u Vladu NDH ušao na nagovor Uzeir-age Hadžihasanovića). Uz to, on navodi kako su se autori rezolucija zalagali samo za interese muslimana „smatrajući da se ima ko starati za prava *drugog*“ (str. 197), te navodi da je i ranije bilo slučajeva da se etničke i vjerske elite brinu samo o *svojima*, zanemarujući pri tome da je u Drugom svjetskom ratu partizanski pokret izašao kao pobjednik upravo zbog toga što su njegovi lideri vodili računa i o *drugima*.

Vrijedan dio ove knjige je poglavlje o tzv. Novim muslimanima, odnosno onima koji su prelazili u islam. Jahić ističe da Islamska zajednica nije

podržavala prelazak na islam znajući da su u pitanju samo „spekulativni prelasci“, što je u nekim muslimanskim krugovima izazvalo nezadovoljstvo zbog straha da bi zbog toga moglo doći povećanja katoličke većine, s obzirom da se kampanja za prelazak u katoličanstvo odvijala bez otpora Katoličke crkve. Jahić ipak navodi pojedinačne primjere prelaska pravoslavaca u islam (Prijedor, Velika Kladaša), ali svakako ostaje uvjerljiva autorova teza da IVZ nije podsticala prelazak u islam.

Poseban dio knjige je posvećen pitanju muslimanskih milicija ukazujući na njihov različit karakter u različitim dijelovima BiH. Iako su ove milicije čak sudjelovale u nekim ustaškim akcijama, pa i u Operaciji „Romanija“ u proljeće 1942. koju je vodio Jure Francetić u istočnoj Bosni, Jahićeva je teza da su one, iako su bile „saveznik osovinskih vojnih snaga“, ipak samo branile „kućni prag“, i bile „sigurno dezertersko utišište“ bez ikakve ideologije (str. 292). Uz ove lokalne muslimanske milicije bilo je i „srbofila“ među muslimanima, posebno u Hercegovini. Tu je i grupa Muhamed ef. Pandže, pa grupa Huske Miljkovića, muslimani u Handžar diviziji i Zeleni kadar Nešata Topčića. Postojanje svih tih grupacija pokazuje podijeljenost muslimana u toku rata, što je bio stav i dosadašnje historiografije, ali Jahić u svojoj knjizi donosi niz novih argumenata za tu tezu. On pokazuje svu kompleksnost ratnih događanja i nevjerovatnu dezorijentaciju pojedinih grupa (npr. pripadnici Zelenog kadra su u nekim dijelovima Bosne saradivali sa četnicima, bili su protiv autonomije Bosne i slično). Ipak, ključna Jahićeva teza u vezi s muslimanskim milicijama je da su to bile isključivo „odbrambene snage“, a ne samo saradnici okupatora, kakav je narativ bio dominantan u socijalističkoj historiografiji. Milicije, a posebno Zeleni kadar, su, tvrdi Jahić, „tražile savezništvo sa svakim ko bi pomogao njenom preživljavanju“ (580), te su branili muslimane „od svih napadača“ (str. 600). Ipak, većina ovih muslimanskih jedinica su, zapravo, bile integrirane u hrvatsko domobranstvo, pa je zbog toga pomalo čudna autorova tvrdnja kako je „teško dati objektivan sud o karakteru“ tih jedinica (opet posebno Zelenog kadra) krajem rata (str. 597). Ako su bile sastavni dio hrvatskog domobranstva, a jesu, onda je njihov karakter uglavnom jasan. Osim toga, ako su bile sasvim bez ideoloških opredjeljenja, zašto su pred kraja rata neke od njih, iako su, kaže Jahić, izbjegavale sukobe sa partizanima, ipak „bile odlučne u pružanju otpora „boljševicima“ iz razloga koji su mogli biti ideološke“ kao i neke druge prirode (str. 621)? Mislim da ideologije nije bilo kada su u pitanju obični ljudi i borci, ali lideri („tradicionalne muslimanske elite“) su sigurno svoje djelovanje usmjeravali sukladno svojim ideološkim opredjeljenjima.

Jahić je svoju knjigu počeo tezom da je partizanski pokret bio na margini interesa muslimana, a u nastavku knjige je pokušao objasniti da su drugi vojni pokreti bili u središtu muslimanskih interesa. Ipak, vremenom se odvijalo

približavanje između partizana i muslimana, koji su sredinom 1943. počeli masovnije prihvatati partizanski pokret. On, tako, govori o marginalizaciji muslimana u NDH i osjećaju neravnopravnosti u odnosu na katolike, te pokazuje kako su partizanski lideri nastupali sa puno takta prema muslimanima i posredstvom „uglednih muslimana“ uvjeravali ih da se pridruže NOP-u. Sve je to tačno, ali ostaje zagonetna i još nedovoljno argumentirana Jahićeva teza da kod muslimana „nije postojao osjećaj jugoslovenskog patriotizma (...) Tradicionalna [muslimanska elita] nije inklinirala pokretu s internacionalnim predznakom i revolucionarnom agendom“, pa je približavanje muslimana partizanima proizašlo zbog shvatanja da ne postoji alternativa, a to shvatanje je praćeno „sve ubjedljivijim demonstriranjem partizanske vojne sile koja je osvajala teritorije na kojima se gradilo novo društvo“. Kao da se između dva svjetska rata baš među muslimanima nije razvijao jugoslavenski patriotizam (čak i kroz vodeću političku stranku - Jugoslovensku muslimansku organizaciju). Osim toga, iz ovoga se čini da je Jahićeva teza kako su samo okolnosti natjerale muslimane da se pridruže partizanima i NOP-u, a ne njihov vlastiti izbor u tom velikom sukoba fašizma i antifašizma.

Izvan Jahićevog vidokruga nisu ostali ni Mladi muslimani. On piše kako su „neki“ pripadnici ove organizacije maštali „o buđenju islamskog kolosa iz njegovog stoljetnog sna“, ali to interpretira na način da se to „moglo (a i nije moralo) dovesti u vezu s priželjkivanim trijumfom Osovine u Drugom svjetskom ratu“. Ovo relativiziranje uloge mladomuslimanskog pokreta u ratu odvelo je Jahića do teze da su se „mladi ljudi u lokalnim zajednicama (...) ponajprije zadovoljavali tradicionalnim oblicima islamske pobožnosti i težnjama da se sačuva islamski identitet običnog naroda“, što je ocjena koja bi se mogla primijeniti na sve ostale obične mlade ljude u ovoj ratnoj drami. Na kraju Jahić tvrdi da su se pripadnici pokreta Mladi muslimani „izvan vjerskog djelovanja (...) bavili posljedicama rata u smislu pomoći unesrećenim muhadžirima i drugim nevoljnicima i prikupljanjem podataka o postradalim Podrinjcima u sklopu Merhametove radne službe u istočnoj Bosni“ (str. 607).

Na kraju knjige Jahić se bavi pitanjem Promemorije 1944., koja je „svojevrsni zapisnik, (...) poduži popis [muslimanskih] pritužbi na račun vlasti i vladajuće katoličke većine u NDH (str. 549), te vrhunac tenzija između muslimanske građanske elite i vodstva NDH. Također, Jahić govori o sudbini tradicionalnih muslimanskih elita 1945, koje je novi režim smjestio među „hizmećare propalih režima“ (633), te pomeo sa historijske scene jer su se našli „na krivoj strani historije“ (636). Zapravo, mislim da su građanske muslimanske elite u Drugom svjetskom ratu bile nezrele odgovoriti izazovima trenutka i da je tu ključni razlog njihovog lutanja, koji je skupo koštao obične muslimane.

Jahić je u svojoj analizi ponekad neoprezan i nedovoljno kritičan prema historijskim izvorima. On tako vrlo često pridaje veliko povjerenje sadržaju pojedinih propagandnih letaka koje tretira ne kao poropagandu nego ponekad kao relevantne povijesne izvore. Također je prilično nekritičan prema nekoj novijoj literaturi koja iz revizionističkih perspektiva pristupa Drugom svjetskom ratu. Jahić tako uzima kao „vjerodostojnu“ i izjavu sarajevskog gradonačelnika iz Drugog svjetskog rata, Mustafe Softića, koji je 1959. u jednom intervjuu ustvrdio da je bilo prijetnji koje su ustaške vlasti upućivale pojedinim potpisnicima muslimanskih rezolucija 1941. godine (str. 190). Činjenica je da vlasti NDH nisu dobronamjerno gledale na ove rezolucije, ali mišljenje Mustafe Softića o tome je manje vjerodostojno od nekih arhivskih izvora koji o tome bolje svjedoče.

Jahićeva knjiga je vrijedna zbog uvida u ponašanje muslimana u manjim lokalnim zajednicama tokom rata u Bosni i Hercegovini. Te uvide u lokalnu stvarnost Drugog svjetskog rata, iz nešto drugačije perspektive, ranije su nudili Tomislav Dulić, Max Bergholz i Ivica Šarac, na primjer, ali Jahić ovdje tu lokalnu perspektivu promatra da bi opisao ponašanje muslimana. On naglašava da je njihovo opredjeljenje bilo određeno idejom borbe „za goli opstanak i preživljavanje“, što je tačno kada su u pitanju obični ljudi, ali je to malo teže braniti kada su u pitanju elite, na čije je opredjeljenje sigurno uticalo i njihovo ideološko razumijevanja događanja. Njegova teza da su muslimanske vojne formacije samo tragale za načinom odbrane muslimana, mogla bi se primijeniti na sve ostale vojne formacije tokom rata i na neki način je samo naknadni alibi za nesposobnost muslimanske građanske politike da na vrijeme prepozna pravac djelovanja koji bi bio najkorisniji za muslimane Bosne i Hercegovine. Ali, vrijedi podcrtati Jahićev zaključak da su muslimanske političke elite u Drugom svjetskom ratu bile podijeljene „od saradnje sa ustašama, kojoj nije manjkalo entuzijazma u pogledu hrvatske državotvorne ideje, preko autonomističke akcije kojom se nastojalo privoljeti nacisti da izbave Bosnu i Hercegovinu i muslimane iz pogubnog stiska destruktivnog ustaškog režima do taktičkog ili stvarnog pomaganja i učešća u NOP-u kao jedinoj alternativni nesnosnim okupatorskim sistemima“, iako „rasula i raspolučenosti nije manjkalo ni drugim narodima“ (str. 637). Generalno, ova podijeljenost muslimana je bila dobro prepoznata i u dosadašnjoj historiografiji, ali je Jahić uvidima u lokalne kontekste, koji pokazuju učešće muslimana u činjenju zločina, unio dodatna saznanja. Knjiga istodobno svjedoči i o Jahićevom historiografskom sazrijevanju od prve knjige o muslimanskim vojnim formacijama Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu do ove slojevite analize muslimanske politike od 1941. do 1945. godine.